

М.П. Кучера

ГОРОДИЩА УЛИЧІВ У СЕРЕДНЬОМУ ПОБУЖЖІ

Розглядаються городища IX—XI ст., зосереджені в середній течії Південного Бугу, які більшість дослідників ототожнюють з літописними уличами. Аналізуються особливості геоморфологічного та топографічного положення укріплень, їх хронологія та етнокультурна приналежність, устрій способу захищеного водопостачання, особливості матеріальної культури та історична доля людності окремого історико-соціального племінного організму. Представлено реєстр уличьких городищ Південного Побужжя, укладений автором.

Ключові слова: городища, топографія, планіграфія, фортифікація, укріплення, селища, культурний шар, матеріальна культура, уличі, Південний Буг, Давня Русь.

В басейні середньої течії Південного Бугу відомо 52 городища X—XI ст. Вони займають територію, видовжену з півночі на південь на 100 км при ширині 50—60 км. У північній частині городища зосереджені між Південним Бугом і його лівою притокою р. Соб, а в південній — по правих притоках Бугу (річки Сільниця, Бережанка, Дохна, Луг). До них, в порядку з півночі на південь, належать наступні пам'ятки (відповідно до сучасних назв населених пунктів, рис. 1): 1 — Сабарів; 2 — Комарів; 3 — Вороновиця I; 4 — Вороновиця II; 5 — Дубовець; 6 — Войтівці; 7 — Жорнище I; 8 — Жорнище II; 9 — Борисівка I; 10 — Борисівка II; 11 — Василівка; 12 — Пархомівка; 13 — Дашів I; 14 — Дашів II; 15 — Немирів (залізнична станція); 16 — Немирів; 17 — Селевинці; 18 — Криківці; 19 — Кароліна; 20 — Ометинці; 21 — Мельниківці; 22 — Червоне; 23 — Коржівка; 24 — Слобідка; 25 — Юрківці; 26 — Лоївці; 27 — Гута; 28 — Джуринці; 29 — Мітлинці; 30 — Копіївка I; 31 — Копіївка II; 32 — Бондури I; 33 — Бондури II; 34 — Салинці; 35 — Яструбиха I; 36 — Яструбиха II; 37 — Скрицьке; 38 — Тарасівка I; 39 — Тарасівка II; 40 — Михайлівка (Тульчинський р-н); 41 —

Маньківка; 42 — Михайлівка (Гайсинський р-н); 43 — Жерденівка; 44 — Мазурівка; 45 — Ладжин; 46 — Тиманівка; 47 — Куниче; 48 — Ободівка; 49 — Крикливець; 50 — Рудницьке; 51 — Городище; 52 — Бондурівка.

За літописними даними X ст. в Південному Побужжі жили племена уличі (угличі). Вони близько середини цього століття (за князювання Ігоря) переселились від Дніпра «*межи Бог и Днестр и седоша тама*». Причина переселення — начебто прагнення вийти з-під влади Києва, уникнути великої данини, яку намагався накласти на уличів воєвода київського князя Свенельд (Новгородская 1950, с. 109). Аналіз літописних повідомлень про уличів та їх переселення в межиріччя Бугу—Дністра подано Б.О. Рыбаковим (Рыбаков 1951).

Розвідку поодиноких південнобузьких городищ здійснили в 1946—1947 рр. М.І. Артамонов (Артамонов 1949) і 1947 р. — Д.Т. Березовець (Березовець 1952). У 50—70-х роках XX ст. П.І. Хавлюком були обстежені всі відомі нині городища середньої течії Південного Бугу. Ним було датовано ці пам'ятки X—XI ст. і ототожені, слідом за М.І. Артамоновим (Артамонов 1999, с. 258), з літописними уличами (Хавлюк 1969; 1970; 1971; 1972; 1976; 1978; 1981; Хавлюк, Жураковский 1973). У 1969 р. М.П. Кучера і Р.О. Юра обстежили 20 південнобузьких городищ (Кучера, Юра 1972). Внаслідок проведених робіт можна вважати, що практично виявлені всі існуючі уличькі городища у Південному Побужжі.

Розвідкові розкопки здійснено М.І. Артамоновим на Немирівському городищі, а біля городища в Селевинцях (Сажки) ним досліджено один курган з трупоспаленням X ст. (знайдено два дирхеми 914—943 рр.). П.І. Хавлюк провів розвідкові розкопки на городищі в Юрківцях і стаціонарні розкопки у Червоному та Селевинцях (Сажки). Проте, відомості про

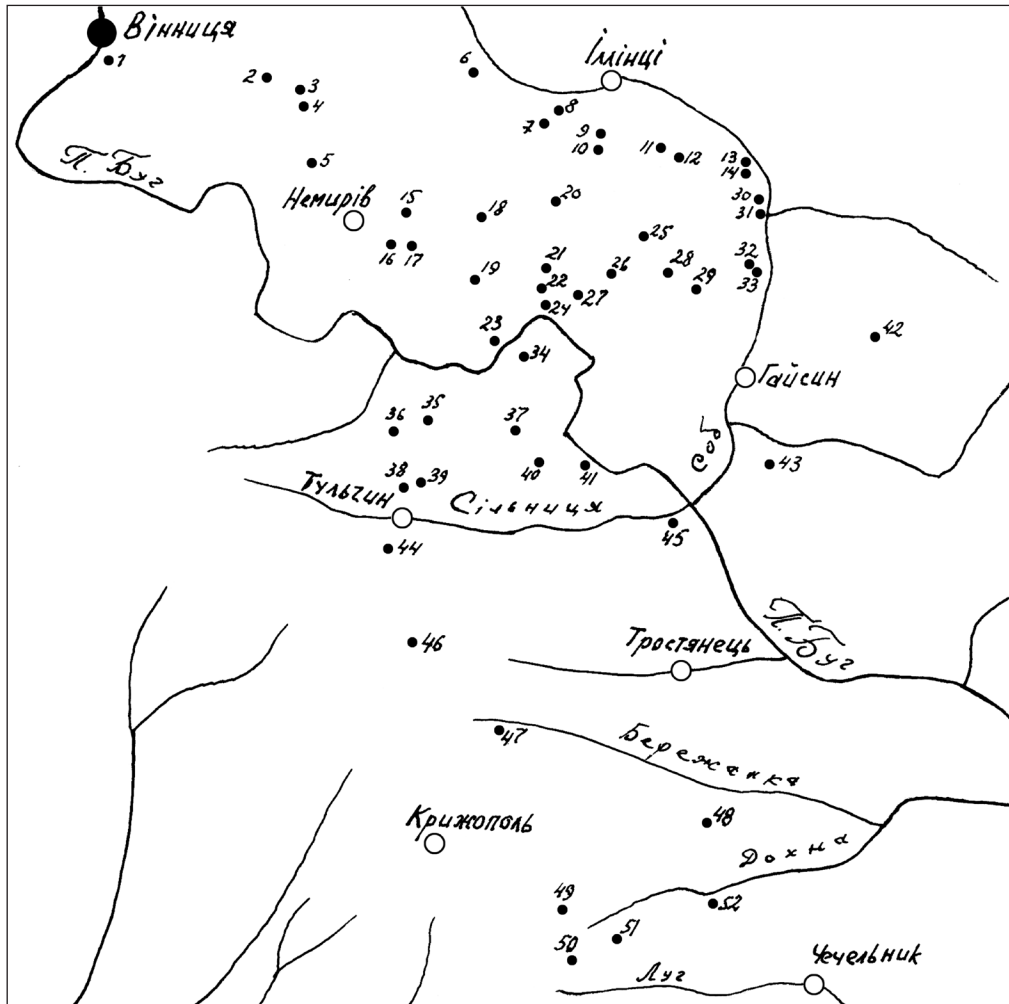

Рис. 1. Карта городищ уличів на Південному Бугу: 1 — Сабарів; 2 — Комарів; 3 — Вороновиця I; 4 — Вороновиця II; 5 — Дубовець; 6 — Войтівці; 7 — Жорнище I; 8 — Жорнище II; 9 — Борисівка I; 10 — Борисівка II; 11 — Василівка; 12 — Пархомівка; 13 — Дашів I; 14 — Дашів II; 15 — Немирів (залізнична станція); 16 — Немирів; 17 — Селевинці; 18 — Криківці; 19 — Кароліна; 20 — Ометинці; 21 — Мельниківці; 22 — Червоне; 23 — Коржівка; 24 — Слобідка; 25 — Юрківці; 26 — Лоївці; 27 — Гута; 28 — Джуринці; 29 — Мітлинці; 30 — Копіївка I; 31 — Копіївка II; 32 — Бондури I; 33 — Бондури II; 34 — Салинці; 35 — Яструбиха I; 36 — Яструбиха II; 37 — Скрищке; 38 — Тарасівка I; 39 — Тарасівка II; 40 — Михайлівка (Тульчинський р-н); 41 — Маньківка; 42 — Михайлівка (Гайсинський р-н); 43 — Жерденівка; 44 — Мазурівка; 45 — Ладизин; 46 — Тиманівка; 47 — Куниче; 48 — Ободівка; 49 — Крикливець; 50 — Рудницьке; 51 — Городище; 52 — Бандурівка

південнобугські городища обмежені. Документація про розвідки П.І. Хавлюка, крім попередніх публікацій, відсутня. Як результат, маємо схематичні плани лише 22 городищ, а достовірні відомості про розміри — 24-х городищ¹.

Топографія, оборонні споруди, планування та розміри городищ. Південнобугські городища займають переважно невеличкі мисоподіб-

ні виступи чи незначні підвищення на схилах плато до балок, через які течуть струмки. Майже всі миси, на яких розташовані городища, рельєфно відділяються від плато, їх поверхня нахилена до кінцевої частини, чим вони нагадують останцеподібні миси. Підвищений край мису з боку плато сприяв спорудженню на ньому досить потужного напільного валу.

На відміну від нагірних городищ, розташованих на краю корінних берегів річок, мисоподібні виступи по краю балок мають значно меншу висоту та стрімкість і під час спорудження укріплень їх схили доводилося зрізувати безпосередньо до підніжжя. У цілому ряді

¹ Про більшість згаданих вище городищ є відомості кінця XIX ст. у відповідях волостей на анкети Центрального статистичного Комітету Росії про пам'ятки старовини (Сведения... 1896; Сецинский 1901). Але ці відомості аматорські і не відповідають сучасним вимогам.

випадків біля підніжжя ескарпованих схилів влаштовували рів (городище Яструбиха I, Рудницьке, Криківці, Слобідка, Крикливець, Селевинці) (рис. 2, 2—3, 7, 11—13). Багатоярусне ескарпування у вигляді терасоподібних площадок на улицьких укріпленнях не застосовувалось.

Значних земляних робіт вимагало спорудження укріплень на мисах з широким напільним боком (неповних мисах), які в плані нагадують прямий кут з двома перпендикулярно розташованими один до одного природними краями. Прикладом укріплень на таких мисах можуть бути городища: Тарасівка II, Дашів I, Дашів II, Ладижин (рис. 2, 10, 17, 18, 22), обкопані ровом на половину периметра.

Про велику увагу, яку приділяло улицьке населення Південного Побужжя штучним земляним оборонним спорудам свідчать пам'ятки, розташовані в місцях із зовсім незначними природними перешкодами, як, наприклад, городища Гута, Ометинці, Городище (рис. 2, 5, 15, 19).

Значна кількість городищ має вал з усіх чотирьох боків. Навіть мисові городища з нерівною поверхнею захищені валом як з напільного, так і по краю бокових схилів. На цих мисових городищах відсутній вал лише з боку пониженої кінцевої частини.

Серед обстежених автором 20 городищ можна вказати на п'ять пам'яток, захищених валом з одного тільки напільного боку. Це городища з високими схилами — Ладижин, Коржівка, Лоївці, Мазурівка, Червоне. На деяких з них, можливо, знаходились невеличкі бокові вали, які не збереглися. На мисовому городищі Яструбиха I немає валу навіть з напільного боку. Безперечно, що він спланований багаторічним розорюванням площадки городища. Про існування валу свідчать залишки рову, що відокремлює городище від плато.

Для городищ характерні так звані кокошнікоподібні вали. Вони мають максимальну висоту (до 5,0 м) та ширину (до 15 м) посередині напільного боку, зменшуючись до країв. Звичайно, бокові вали по краю ескарпованих схилів невеличкі за розмірами, висотою до 1,0 м.

Уличі користувалися найпередовішою на той час технологією будівництва укріплень. Розрізом валу з напільного боку на городищі Червоне виявлено спорохнявілу дерев'яну зрубну конструкцію, яка скріплювала глиняний насип від розповзання і дозволяла зводити його на значну висоту (Хавлюк 1969, с. 163, рис. 7). На городищі Селевинці в зрізі бокового валу річкою Миркою відслонено в ниж-

ній частині спорохнявілі поперечні й подовжні деревини від зрубу (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, с. 5). Розрізом цього ж валу на східному краю виявлено два прошарки пожежі; перший прошарок було підсипано ґрунтом на товщину близько 1,0 м, гребінь валу і внутрішній схил були вимощені камінням (Хавлюк 1971, с. 294). У зрізі господарськими роботами валу по краю схилу на Юрківському городищі також виявлено залишки дерев'яних конструкцій (Хавлюк 1969, с. 159).

Досить оригінальною особливістю ряду південнобузьких городищ є знаходження їх в кінцевій частині невеличкої площадки, захищеної з боків залишками двох валів, які у вигляді кліщів охоплюють джерело, що витікає із підніжжя городища. На городищах Крикливець, Мазурівка і Яструбиха I (рис. 2, 3, 7, 8) джерела діють і зараз, з них витікає у балку струмок. На городищі Рудницьке джерело забите, навколо нього вода виступає в кількох місцях на поверхні нижньої площадки. На трьох перших із згаданих городищ вали спеціально добудовані перед мисовою частиною. На городищі Яструбиха I, крім того, площадку з джерелом частково охоплюють кінці рову, що оточує підніжжя мису, а також кінці зовнішнього валоподібного підвищення, що утворилося перед ровом внаслідок ескарпування схилів. Двома валами — одним частково з заходу, що продовжується понад підніжжям мису, і одним з півночі, від долини, захищена площадка з джерелом на городищі Рудницьке (рис. 2, 11). На городищі Тарасівка II нижню площадку у вигляді штучного заглиблення охоплюють з боків кінці валу, що спускається по схилу з основної частини укріплення (рис. 2, 10). На понижених кінцях городищ Тарасівка I (рис. 2, 9) і Городище (рис. 2, 19) є заглиблення неправильної форми; очевидно, на цих укріпленнях у свій час також знаходились природні чи штучні джерела.

Досить оригінальним плануванням мисової частини виділяється городища Джуриці (рис. 2, 16) і Селевинці (рис. 2, 12), на яких вал, що оточує основну площадку, спускається по схилу впритул до струмка, захищаючи тим самим доступ до води. За відомостями, раніше цей вал на городищі Селевинці продовжувався і на протилежному березі р. Мирки. Можливо, що на городищі Юрківці у зруйнованій частині (рис. 2, 14) вал також одним кінцем підходив до струмка. За свідченням П.І. Хавлюка, вал захищав доступ до води і на городищі в с. Скрицьке (Там само, с. 162).

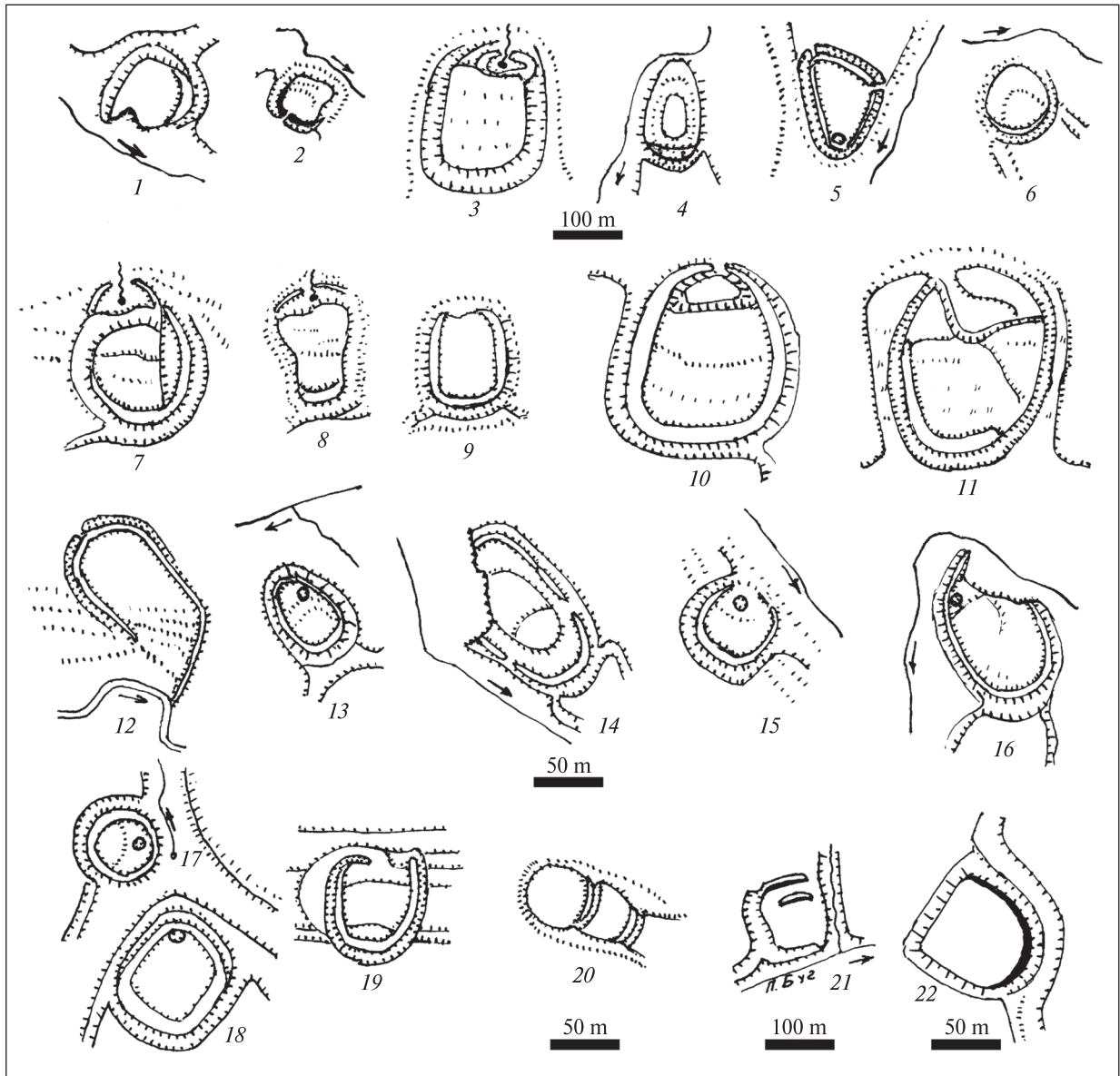

Рис. 2. Плани уличьких городищ: 1 — Червоне; 2 — Слобідка; 3 — Яструбиха I; 4 — Лоївці; 5 — Ометинці; 6 — Борисівка I; 7 — Крикливець; 8 — Мазурівка; 9 — Тарасівка I; 10 — Тарасівка II; 11 — Рудницьке; 12 — Селевинці; 13 — Криківці; 14 — Юрківці; 15 — Гута; 16 — Джуринці; 17 — Дашів I; 18 — Дашів II; 19 — Городище; 20 — Салинці; 21 — Коржівка; 22 — Ладижин (№№ 6, 20 — за П.І. Хавлюком, інші — за М.П. Кучерою)

На городищах Дашів I (рис. 2, 17), Дашів II (рис. 2, 18), Гута (рис. 2, 15), Криківці (рис. 2, 13) і, очевидно, на городищах Джуринці (рис. 2, 16) та Ометинці (рис. 2, 5) знаходились звичайні для давньоруського часу штучні колодязі всередині укріпленої площі, залишки яких мають вигляд правильних у плані округлих ям.

Про місцезположення та влаштування в'їздів чи входів на городища відомостей немає. Серед обстежених автором 20 городищ в'їзд у вигляді розрізу через вал та земляної перемички через рів з напільного боку існує на городищі Слобідка (рис. 2, 2). Є два подібні в'їзди через рів і вал по краях з напільного боку на городищі Ометинці (рис. 2, 5). Очевидно, згадані

в'їзди — пізнішого походження. Могли заходити на городища через мисову частину, але це був не в'їзд, а прохід, по якому спускалися з городища до джерела.

Близько половини південнобузьких городищ мають правильну в плані геометричну форму. Причому, досить значна частина з них припадає на мисові городища. Геометрична правильність плану мисових городищ пояснюється кількома обставинами. Це зумовлено своєрідністю самих мисів, які утворені не членуванням краю плато ярами та балками, а невеличкими за розмірами останцеподібними виступами плато, висунутими поза його край у балку. Здебільшого краї цих мисів мають пра-

вильні в плані природні обриси — прямолінійні чи заокруглені. Природна конфігурація мисів частково змінювалась під час влаштування укріплень, оскільки невисокі й не досить стрімкі схили мисів вимагали штучної підрізки із спорудженням валів по їх краю. Ряд городищ займають неповні миси із штучними оборонними спорудами на значній частині периметра, що також зумовило правильну геометричність їх плану.

Враховуючи дані по всіх південнобузьких городищах, в тому числі попередні відомості інформаційного характеру, можна вважати більш правильними в плані чотирикутними 9 городищ: Борисівка II, Дашів II, Дубовець, Комарів, Михайлівка (Гайсинського р-ну), Тарасівка I, Тарасівка II, Слобідка I, Яструбиха I; округлими — 9: Вороновиця II, Гута, Дашів I, Жорнище II, Копіївка II, Кароліна, Мітлинці, Пархомівка, Яструбиха II; овальними — 4: Городище, Джуринці, Криківці, Юрківці.

Очевидно, влаштування укріплень на невеликих мисах на схилах плато до балок набуло в Побужжі певної традиційності, оскільки на берегах великої ріки — Південного Бугу відомі лише три городища — Коржівка, Салинці і Маньківка. Всі ці три городища мисові. З них два — Коржівка і Салинці, відрізняються від інших характером планування. Городище Коржівка (рис. 2, 2I) захищене з напільного боку двоярядною розчленованою оборонною лінією, а городище Салинці має дві укріплені площадки. Поблизу городищ, крім культурних залишків X ст., знайдено речі ранньозалізного віку (Там само, с. 169). На городищі Коржівка наявні матеріали трипільської культури. Можливо, що укріплення на цих городищах були збудовані значно раніше, а в X ст. вони використовувались вдруге. За незначними розмірами ці городища аналогічні до інших південнобузьких улицьких укріплень.

Дві лінії валів знаходяться на городищі Ободівка. Проте, невідомо, чи це городище належить до типу простих (є розчленованими валами), чи до типу складних (з двох площадок). На цьому городищі досить потужний культурний шар X—XI ст., хоч поруч з ним також виявлені культурні залишки ранньозалізного віку (Там само).

Своєрідність природних умов місцевості, на якій знаходяться південнобузькі городища X ст., виключають можливість спорудження багаточленних складних укріплень.

Разом з тим, відомі випадки використання населенням X ст. Південного Побужжя склад-

них городищ скіфського часу. Культурний шар X ст. є на центральній частині відомого ранньоскіфського Немирівського городища. Археологічні матеріали X ст. знайдені на городищі Сабарів, яке займає мис на лівому березі Південного Бугу і розташоване в найбільш північній частині поширення пам'яток X ст. — в м. Вінниці. Відомостей про наявність матеріалів скіфського часу на Сабарівському городищі немає, проте, судячи з його розмірів (близько 10 га) і ускладненості плану (з двох укріплених частин з двохранними суцільними і розчленованими оборонними лініями), це городище належить до ранньозалізного віку.

Інші городища невеличкі: 14 займають площу 0,12—0,50 га і 8 — 0,6—0,8 га. Порівняно великі два городища: Мельниківці — 2 га і Яструбиха I — 1,7 га.

Городища розташовані досить густо, відстань між ними становить найчастіше 4,0 км, іноді 6,0 км і рідше — 8,0 км і більше. Є випадки попарного групування городищ, віддалених на 50—200 м одне від одного (Дашів I, II; Тарасівка I, II) і від 800 м до 2,5 км (Слобідка — Червоне; Копіївка I, II; Бондури I, II; Жорнище I, II; Василівка — Пархомівка; Немирів — Селевинці; Маньківка I, II).

Селища біля городищ. Дуже характерним для улицьких городищ є наявність біля них селищ. Останні завжди розташовуються на протилежному положому схилі до балки, по якій протікає струмок. Але зустрічаються селища і на плато з напільного боку (городища Самчинці, Тарасівка I, Мазурівка, Лоївці, Дашів II, Червоне, Крикливець) та на схилах з інших боків (Яструбиха I, Селевинці, Лоївці, Ометинці, Гута, Рудницьке, Слобідка). Нерідко навколо городищ знаходяться по кілька селищ. Слід врахувати, що під час розвідок далеко не всі селища були виявлені (похилі ділянки місцевості, що оточують улицькі городища, як правило, не розорюються і лишаються задернованими) і насправді їх існує більше. Як відзначає П.І. Хавлюк (Хавлюк 1969, с. 172; 1970, с. 135; 1981, с. 316), селища оточують городища з двох—трьох боків, іноді на відстань 0,5 км і більше (Червоне, Лоївці, Юрківці, Куниче, Жорнище, Пархомівка, Мітлинці та інші). Щодо більш точних розмірів селищ, то вони дослідниками не фіксувались.

Характер культурного шару за даними розвідок та розкопок городищ і селищ. Для улицьких городищ характерний незначний культурний шар. У порівнянні з селищами на них зустрічається дуже мало археологічних речей і, як

правило, вони поширені не на всій їх невеличкій площі. На окремих городищах культурного шару не виявлено: Городище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, с. 12), Мельниківці, Кароліна, Яструбиха II, Борисівка II (Хавлюк 1969, с. 169—170), а на кількох зафіксовано непогану насиченість культурними залишками: Немирівське, Селевинці, Юрківці, Ометинці (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, с. 5—7), Ободівка (Хавлюк 1969, с. 170).

Розкопками О.О. Спіцина в 1910 р. на центральній частині (цитаделі) Немирівського городища ранньозалізного віку відкрито 11 напівземлянкових жител з печами-кам'янками і речовим матеріалом X—XI ст. (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1946/12, с. 39). Кілька аналогічних напівземлянкових жител з печами-кам'янками і багато господарських (зернових) ям розкопав 1947 р. на цьому укріпленні М.І. Артамонов (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1947/13, с. 4).

На городищі поблизу с. Червоне П.І. Хавлюком проводились у 1960-х роках розвідкові, а в 1971 і 1980 рр. — стаціонарні розкопки (Хавлюк 1969, с. 163—165; 1981, с. 316; 1993, с. 125; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1971/70). По краях городища і рідше в центральній частині відкрито залишки округлих ям діаметром 0,6—0,9 м, глибиною 0,5—0,8 м, у заповненні яких часто траплялося горіле зерно пшениці, жита, проса, гороху. На підставі знахідок автор розкопок припускає, що зерно у ямах зберігалось в горщиках і конічних мисках. Із залізних речей переважають ромбовидні та шиловидні (протикульчужні) наконечники стріл, знайдено кілька ножів, ковальські кліщі, молоток-зубило (зубило з отвором для рукояті), точильні бруски, глиняні біконічні пряслиця. В одному місці знайдено 5 срібних сережок так званого «волинського типу» і 4 дирхеми 916—935 рр., а в іншому — 4 срібні сережки та 2 ажурні підвіски, срібний перстень, 2 дирхеми середини X ст. і 3 бронзові браслети. П.І. Хавлюк вважає, що вказані речі походять з двох скарбів. На городищі трапилося дуже мало кісток тварин (на площі 408 кв. м. у 1971 р. знайдено лише понад 20 кісток свині і великої рогатої худоби). На думку автора розкопок, городище припинило існування внаслідок короткотривалої облоги в кінці X ст.

На селищі навколо городища на зораній поверхні зафіксовано понад сотню темних плям від жител та господарських споруд. У 1967 і 1971 рр. П.І. Хавлюк розкопав на селищі кілька напівземлянкових жител і залишки залізоплавильних печей. Знайдено глиняні пряслиця

і одне з рожевого шиферу, залізний наральник, ромбовидний наконечник стріли, глиняні сопла від залізоплавильних горнів (Хавлюк 1969, с. 163—165; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1971/70).

Городище поблизу с. Селевинці (Сажки) було досліджене П.І. Хавлюком протягом 1970—1978 рр. (Хавлюк 1971; 1972, с. 381; 1976, с. 401; 1978, с. 394; 1993, с. 123—124; Хавлюк, Жураковский 1973, с. 342; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1970/75; 1971/70; 1972/78; 1973/82; 1974/86; 1975/35; 1976/103; 1977/76; 1978/54). Розкопана основна частина городища на площі близько 0,45 га. Лишилась недослідженою сильно понижена до річки південна частина, яка займає приблизно 20—25 % всієї площі городища. Культурний шар товщиною 0,8—1,0 м зосереджувався по краях площадки ближче до валу. В ньому знаходилося багато кераміки, кісток тварин, каміння та побутових речей. В середній частині культурних залишків було небагато. На всій площі городища виявлено не менше 75 господарських ям, більшість яких мала глибину 0,5—1,0 м, діаметр 1,0—1,6 м. Частина ям була заповнена гумусованим ґрунтом і камінням, в них майже не було знахідок, а в частині знаходилась кераміка (в тому числі цілі горщики) і кістки домашніх тварин. Рідко зустрічались в них обвуглені зерна пшениці та проса. Автор розкопок вважає, що господарські ями без знахідок належать до ранішого часу, а ями з керамікою і кістками (для цих ям характерні також менші розміри) відносяться до фінального періоду життя на городищі. В різних місцях у середній частині і біля валу відкрито близько сотні людських кістяків, в основному дітей — немовлят і підлітків, а також жінок нерідко з ознаками навмисного вбивства. Частина кістяків знаходилась на глибині 30—50 см від сучасної поверхні, а частина глибше — під культурним шаром. На думку П.І. Хавлюка, глибші поховання слід датувати ранішим часом, а верхні — пізнішим, що свідчить про дві облоги, які пережили мешканці укріплення. В середній частині городища відкрито кілька кістяків коней.

В культурному шарі найбільше знайдено (понад сто) наконечників стріл, не менше 80 ножів, не менше 70 глиняних і шиферних пряслиць від веретен, чимало кам'яних точильних брусків. Із прикрас трапилися, в основному при кістяках, срібна сережка «волинського типу», срібна намистина, шийна гривня з бронзового дроту, бронзовий браслет, скляні, сердоликові та пастові намистини, кілька уламків чорних скляних браслетів.

Крім численних уламків кераміки, знайдено чересло від плуга, кілька сокир, кілька цілих і фрагментованих кам'яних жорен, перехрестя меча чи шаблі, молоток, свердло, кліщі, долото, різець, ллячка, кілька вудил та залізних пряжок, залізні дужки та вушка від дерев'яних відер, кістень з рога оленя, ротаційне кам'яне точило.

Кераміка і кістки домашніх тварин (корів, коней, свиней) утворювали скупчення, що начебто вказує на тимчасове перебування в якихось спорудах окремих сімей — в цих місцях знаходились і побутові речі. Біля валу в шарі спалених зустрічались залишки обвуглених дерев'яних конструкцій типу навісу, в тому числі в одному місці з кістяками жінки і двох дітей. Із стаціонарних жител досліджено біля західного краю городища одну напівземлянку з глинобитною піччю, в інших місцях відкрито дві печі, вирізані в ґрунті. Ключі в замки трапилися в поодиноких випадках, що також вказує на відсутність звичайної житлової забудови.

Автор розкопок слушно припускає, що городище слугувало сховищем для населення, яке проживало за його межами на селищі. Під час ворожого нападу жителі селища перейшли до укріплення і тривалий час перебували в облозі, яка закінчилася для них трагічно: чоловіки були захоплені в полон, а діти, жінки і особи похилого віку — вбиті.

На селищі в розкопі площею 134 м² досліджено три напівземлянки, з них дві господарського призначення і одна — ремісничка (з двома печами), а також дві господарські ями. Крім кераміки, знайдені кістяні проколки, ножі, глиняні пряслиця, точильні бруски.

Розвідковими дослідженнями Юрківецького городища встановлено, що на його підвищеній — східній частині — культурний шар незначний або зовсім відсутній, а в найнебезпечнішій, але непридатній для постійного заселення нижній мисовій частині, що має вигляд ровоподібної западини понад внутрішнім схилом валу, виявлено горілий культурний шар з численними уламками кераміки та обвугленими зернами пшениці, жита та гороху. Тут знайдено два ножі, два наконечники стріл, бронзову підвіску з художньо виконаною інкрустацією, срібну ремінну накладку, пряслице з рожевого шиферу та деякі інші речі (Хавлюк 1969, с. 159—161; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, с. 10). Шурфуванням у мисовій частині на городищі поблизу с. Джуринці також виявлено горілий прошарок з обвугленими зернами злаків. На селищі знайдено ула-

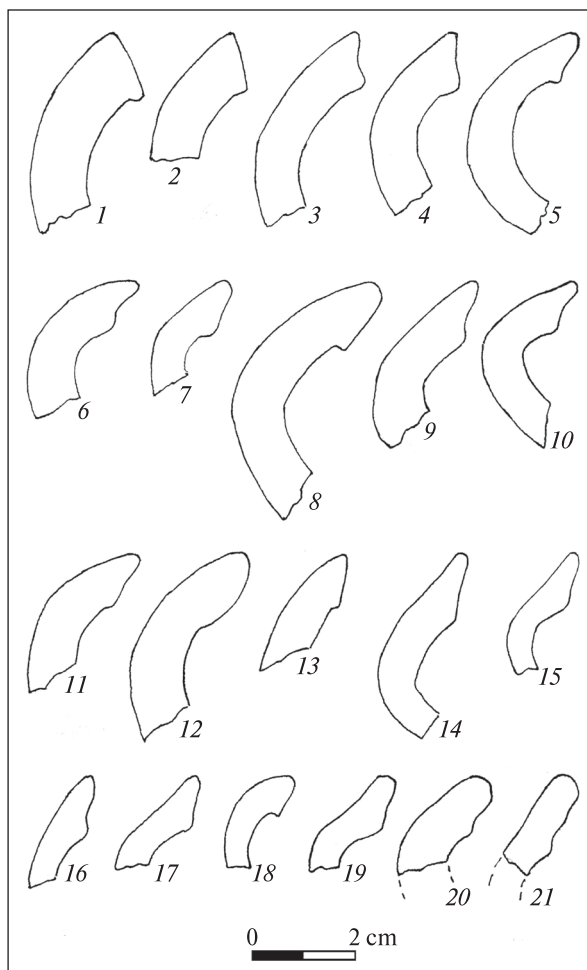

Рис. 3. Типи вінець посуду з уличьких городищ: 1 — Немирів; 2, 5, 8, 12 — Крикливець; 3 — Дашів II; 4, 7, 13, 14, 16, 20 — Червоне; 6 — Тарасівка II; 9, 10, 15, 19, 21 — Селевинці; 11 — Ометинці; 17 — Криківці; 18 — Яструбиха I

мок керамічного сопла від залізоплавильного горна (Хавлюк 1969, с. 162; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, с. 11).

Глиняний посуд на уличьких городищах і селищах — гончарний і представлений горщиками, конічними мисками, глеками і сковорідками. В глиняному тісті багато блисків слюди. Орнамент — лінійний та хвилястий, виконаний одиночним вістряем, рідше — зубчастим штампом. Лінійний орнамент часто вкриває майже всю поверхню посудин. Найраніші горщики належать до звичайного ранньогончарного типу з навскіс зрізаними вінцями (рис. 3, 1—4), які на східнослов'янських пам'ятках датуються IX—X ст. Пізніша кераміка представлена горщиками курганного типу з манжето-подібними вінцями кінця X — початку II половини XI ст. (рис. 3, 6—21).

Археологічні дані свідчать, що городища, які виділяються значною кількістю культур-

них залишків, за характером використання не відрізняються від інших городищ. Наявність на них культурного шару пояснюється не відмінністю їх функцій, а відмінністю конкретних умов, в яких проходило здійснення саме цих функцій. До них переходило населення під час загрози, переносючи з собою всі свої хатні речі та господарські запаси. Наявність в культурному шарі цвяхів та будівельних скоб, а також залишків обвугленого дерева свідчить про існування по краю укріплених площадок якихось специфічних споруд типу клітей. Безумовно, що певні особи могли постійно проживати в укріпленнях. Зокрема ті, які виконували спільні для всієї общини функції (представники общинної адміністрації, охоронці укріплень, ремісники-зброярі тощо).

Як уже згадувалось, на городищі в Червоному знайдено два скарби срібних прикрас X ст. з монетами 916—935 рр. Аналогічні скарби походять з селищ біля городищ в Юрківцях і Копіївці, в тому числі в копіївському скарбі 416 арабських монет датуються 896—955 рр. (Лінках-Геппенер 1948, с. 182; Корзухина 1954, с. 84).

Місцезнаходження скарбів територіально пов'язується з районом поширення городищ, на яких виявлено сліди пожежі (Селевинці, Червоне, Юрківці, Джуринці). Є підстави припускати, що через центральну частину північної групи уличьких поселень в напрямку схід—захід пролягав шлях навали. Супротивниками уличів у X — на початку XI ст. були печеніги, а на початку другої половини XI ст. — половці. Очевидно, уличі зазнавали неодноразових вторгнень, але остаточно вони залишили свої володіння в другій половині XI ст. під тиском половців.

Густа концентрація городищ свідчить про планомірне заселення Середнього Побужжя населенням, яке до цього проживало на більш широкій території. У Середньому Побужжі є пам'ятки попереднього періоду — VIII—IX ст., але виявлено їх порівняно мало. Значно більше відкрито поселень VI—VII ст. (Хавлюк 1975).

Виникнення та функціонування південнобузьких укріплень було продиктоване потребами самозахисту від печенізької загрози. Поява печенігів застала Давньоруську державу на етапі складання її території. Турботи про захист власної території від вторгнень печенігів, а потім половців не дозволили Русі взяти під захист відособлене угруповання уличів, тим більше, що останні дотримувались сепаратизму.

Додаток. Реєстр уличьких городищ Південного Побужжя

1. с. Сабарів Вінницького р-ну і обл. Лівий берег Південного Бугу. Складне, мисове, близько 10 га (?) (Сецинский 1901, с. 231; Артамонов 1949, с. 261; Березовець 1952, с. 214).

2. с. Комарів Вінницького р-ну і обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове, чотирикутне з валом і ровом з трьох боків (Сведения 1896, с. 260). Сплановане (Хавлюк 1969, с. 158).

3. смт. Вороновиця Вінницького р-ну і обл. Лівобережжя Південного Бугу. Городище I. Мисове, з валом (Хавлюк 1969, с. 158).

4. смт. Вороновиця Вінницького р-ну і обл. Лівобережжя Південного Бугу. Городище II. Мисове (Гульдман 1901, с. 93; Хавлюк 1969, с. 158).

5. с. Дубовець Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове, чотирикутне (Сведения... 1896, с. 262; Хавлюк 1969, с. 158, 171).

6. с. Войтівці Липовецького р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Соб. Мисове, овальне (Сецинский 1901, с. 235—236; Хавлюк 1969, с. 158).

7. с. Жорнище Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище I. Мисове. Селище (Хавлюк 1969, с. 158—172).

8. с. Жорнище Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище II. Округле (Антонович 1895, с. 70).

9. с. Борисівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище I (рис. 2, б). Мисове, 0,6 га. Селище (Антонович 1895, с. 70; Біляшівський 1926, с. 67; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1973/82).

10. с. Борисівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище II. Прямокутне (Антонович 1895, с. 70; Хавлюк 1969, с. 169—170).

11. с. Василівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Мисове (Хавлюк 1969, с. 158).

12. с. Пархомівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Мисове, округле, з валом по периметру (Антонович 1895, с. 72; Хавлюк 1969, с. 158—171).

13. с. Дашів Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище I (рис. 2, 17). Мисове, округле з валом по периметру 0,12 га. Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

14. с. Дашів Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище II (рис. 2, 18). Мисове, під чотирикутне з валом по периметру, 0,27 га. Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

15. смт Немирів (залізнична станція, поблизу с. Фастівці) Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове (Сецинский 1901, с. 236; Хавлюк 1969, с. 158).

16. смт Немирів (скіфське городище) Немирівського р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Мирки (Лівобережжя Південного Бугу). Центральна частина скіфського городища (Цитадель). На останці, 12,5 га (Сецинский 1901, с. 236; Артамонов 1949, с. 257—258; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1946/12; 1947/13).

17. с. Селевинці (Сажки). Лівий берег р. Мирки (Лівобережжя Південного Бугу). На мисовому підвищенні, 0,75 га, з валом по периметру (рис. 2, 12). Селище (Артамонов 1949, с. 257—258; Березовець 1952, с. 214; Хавлюк 1969, с. 158).

Хавлюк 1971; 1972, с. 381; 1976, с. 401; 1978, с. 394; 1993, с. 123—124; Хавлюк, Жураковский 1973, с. 342; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36; 1970/75; 1971/70; 1972/78; 1973/82; 1974/86; 1975/35; 1976/103; 1977/76; 1978/54).

18. с. Криківці (с. Телегіївка) Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. На останцеподібному мису, овальне, 0,12 га (рис. 2, 13). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

19. Кароліна (залізнична станція) Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Округле, без культурного шару. Селище (Хавлюк 1969, с. 166, 170).

20. с. Ометинці Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. На мисовидному підвищенні, 0,8 га (рис. 2, 5). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

21. с. Мельниківці Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове, вал з напільного боку, 2,0 га (?) (Хавлюк 1969, с. 169—170).

22. с. Червоне Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове, 0,6 га (рис. 2, 1). Селище (Хавлюк 1969, с. 162—165; 1981, с. 316; 1993, с. 125; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36; 1971/70).

23. с. Коржівка Немирівського р-ну Вінницької обл. На лівому березі Південного Бугу. Мисове, близько 0,8 га з двома валами та ровами з напільного боку (рис. 2, 21). Селище (Хавлюк 1969, с. 167—169; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

24. с. Слобідка Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове, 0,3 га (рис. 2, 2). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

25. с. Юрківці Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. На останцеподібному мису, овальне, 0,65 га (рис. 2, 14). Селище (Хавлюк 1969, с. 157—161; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

26. с. Лоївці Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. На останцеподібному мису, 0,7 га (рис. 2, 4). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

27. с. Гута Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. На краю плато, округле, 0,15 га (рис. 2, 15). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

28. с. Джуринці Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. На останцеподібному мису, овальне, 0,65 га (рис. 2, 16). Селище (Хавлюк 1969, с. 162; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

29. с. Мітлинці Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Мисове з валом по периметру (Сведения 1896, с. 274; Хавлюк 1969, с. 158, 171).

30. с. Копіївка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище І. Мисове. Селище (Хавлюк 1969, с. 158).

31. с. Копіївка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище ІІ. Округле з кільцевим валом (Хавлюк 1969, с. 158).

32. с. Бондури Гайсинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище І. Мисове (Хавлюк 1969, с. 158).

33. с. Бондури Гайсинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище ІІ. Мисове (Хавлюк 1969, с. 158).

34. с. Салинці Немирівського р-ну Вінницької обл. Правий берег Південного Бугу. Мисове, складне,

з двох укріплених частин, 0,35 га (рис. 2, 20). Селище (Хавлюк 1969, с. 167—169).

35. с. Яструбиха Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Городище І. Мисове, підчотирикутне, 1,7 га (рис. 2, 3). Селище (Березовець 1952, с. 214—215; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

36. с. Яструбиха Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Городище ІІ. Невелике, без культурного шару (Хавлюк 1969, с. 170).

37. с. Скрицьке Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Мисове з валом по периметру (Хавлюк 1969, с. 162).

38. с. Тарасівка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Городище І. Мисове, підчотирикутне, 0,3 га (рис. 2, 9). Селище (Хавлюк 1969, с. 169; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

39. с. Тарасівка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Городище ІІ. Мисове, 0,65 га (рис. 2, 10). Селище (Хавлюк 1969, с. 169; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

40. с. Михайлівка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Мисове з валом по периметру (Хавлюк 1969, с. 158).

41. с. Маньківка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правий берег Південного Бугу. Мисове з валом по периметру (Хавлюк 1969, с. 158).

42. с. Михайлівка Гайсинського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя р. Соб. Мисове з валом по периметру (Сведения... 1896, с. 269; Хавлюк 1969, с. 158).

43. с. Жерденівка Гайсинського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя р. Соб. Мисове з валом по периметру (Хавлюк 1969, с. 158).

44. с. Мазурівка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Стільниці (права притока Південного Бугу). На останцеподібному мису, 0,25 га (рис. 2, 8). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

45. смт. Ладижин Тростянецького р-ну Вінницької обл. На правому березі р. Сільниці (права притока Південного Бугу). Мисове, 0,45 га (рис. 2, 22) (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

46. с. Тиманівка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Мисове з валом по периметру (Хавлюк 1969, с. 158).

47. с. Куниче Крижопільського р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Бережанки (права притока Південного Бугу). Мисове з валом з напільного боку. Селище (Хавлюк 1969, с. 172).

48. с. Ободівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Бережанки (права притока Південного Бугу). Мисове з валом по периметру (Сведения... 1896, с. 275; Сецинский 1901, с. 266; Хавлюк 1969, с. 169—170).

49. с. Крикливець Крижопільського р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Дохни (права притока Південного Бугу). На останцеподібному мису, 0,25 га (рис. 2, 7). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

50. с. Рудницьке Піщанського р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Луг (права притока Південного Бугу). Мисове, овальне, 0,7 га (рис. 2, 11). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

51. с. Городище Чечельницького р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Луг (права притока Південного Бугу). На підвищенні, округло-чотирикутне, 0,2 га (рис. 2,

19). Культурного шару не виявлено (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

52. с. Бондурівка Чечельницького р-ну Вінницької обл. Правий берег р. Дожни (права притока Південного Бугу). Мисове з валом з напільного боку (Сецинський 1901, с. 266; Хавлюк 1969, с. 158).

Написано: 10 серпня 1998 р.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности»). — М.: Типография М.Г. Волчанинова, 1895.

Артамонов М. Південноподільська експедиція (Попереднє повідомлення) // Археологічні пам'ятки УРСР / Відп. ред. П.П. Єфименко. — 1949. — Т. I. — С. 257—262.

Березовець Д.Т. Розвідка у верхів'ях Південного Бугу // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 207—219.

Біляшівський М.Т. Досліди на городищі біля с. Борисівки Линецького району (Липовецького повіту) на Київщині [тепер Вінниц. обл.] // Коротке звітлення ВУАК за 1925 рік. — К., 1926. — С. 67—71.

Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. — Каменец-Подольск, 1901. — VIII, 401, LVII с.

Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954.

Кучера М.П., Юра Р.О. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — Вип. IV. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 382—386.

Лінка-Гепнер Н. Копіївський скарб // Археологія. — 1948. — Т. II. — С. 182—191.

НА ІА НАНУ (Науковий архів Інституту археології НАН України), ф. 64 (ф. експедицій), спр. 1946/12, 89 с. (Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подолии / По материалам Ю. Подольской экспедиции 1946 г.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1947/13, 5 с. (Артамонов М.И. Археологические исследования в Подолии в 1947 г.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, 24 с. (Кучера М.П., Юра Р.О. Звіт про роботу Подільського розвідагону 1969 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1970/75, 18 с. (Хавлюк П.І. Звіт про розкопки пізньозарубинецького поселення Рахни, Гайсинського р-ну, та Улицького городища X—XI ст. біля с. Сажки, Немирівського р-ну, Вінницької обл.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1971/70, 5 с., 9 іл. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про археологічні дослідження на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1971 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1972/78, 33 с. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про розкопки археологічних пам'яток на території Південного Побужжя у 1972 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1973/82, 36 с., 58 іл. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту 1973 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1974/86, 34 с., 44 іл. (Хавлюк П.І. Звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1974 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1975/35, 21 с., 65 іл. (Хавлюк П.І. Звіт про дослідження археологічних пам'яток на те-

риторії Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1976/103, 20 с., 36 іл. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1976 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1977/76, 17 с., 66 іл. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1977 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1978/54, 20 с., 39 іл. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1978 р.).

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.

Рыбаков Б.А. Уличи (историко-географические заметки) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1951. — Вып. 35. — С. 3—17.

Сведения 1873 г. о городищах и курганах // Записки Императорского Русского археологического общества. Новая серия. — СПб: Тип. И.Н. Скороходова, 1896. — Т. 8. — Вып. 1/2. — С. 237—312.

Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве / Под ред. П.С. Уваровой и С.С. Слуцкого. — М.: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. — Т. I. — С. 197—354.

Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бугу // Слов'яно-руські старожитності / Відп. ред. В.І. Біздія. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 156—174.

Хавлюк П.І. Земля уличів X—XI століть // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Відп. ред. Л.А. Коваленко. — Львів: Каменяр, 1970. — С. 134—136.

Хавлюк П.И. Уличское городище X—XI вв. у с. Сажки на Винничине // Археологические открытия 1970 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1971. — С. 294.

Хавлюк П.И. Материалы из городищ уличей на Южном Буге // Археологические открытия 1971 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1972. — С. 380—381.

Хавлюк П.И., Жураковский Б.С. Исследования в Винницкой области // Археологические открытия 1972 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1973. — С. 342—344.

Хавлюк П.І. Басейн Південного Бугу. Культура східних слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. // Археологія Української РСР. — Т. 3.: Ранньослов'янський та давньоруський періоди / Відп. ред. В.П. Довженко. — К.: Наукова думка, 1975. — С. 113—119.

Хавлюк П.И. Исследования Южнобугской экспедиции // Археологические открытия 1975 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1976. — С. 400—401.

Хавлюк П.И. Исследование славянских памятников на Южном Буге // Археологические открытия 1977 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1978. — С. 394—395.

Хавлюк П.И. Городище Червоне // Археологические открытия 1980 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1981. — С. 316.

Хавлюк П.І. Городище уличів на Немирівщині // Археологічні дослідження в Україні 1991 року / Відп. ред. Д.Н. Козак. — Луцьк: Надтир'я, 1993. — С. 124—126.

ГОРОДИЩА УЛИЧЕЙ В СРЕДНЕМ ПОБУЖЬЕ

Предлагаемая читателю работа была написана М.П. Кучерой в 1998 г., через 30 лет после проведённой учёным разведки городищ в среднем течении Южного Буга. Машинописный текст и иллюстрации статьи хранились в личных бумагах исследователя и были найдены сотрудниками отдела древнерусской и средневековой археологии после его смерти. Эта работа является одним из двух не опубликованных при жизни трудов автора.

В статье рассматриваются городища IX—XI вв., сосредоточенные в среднем течении Южного Буга, которые большинство исследователей отождествляют с летописными улицами. Анализируются особенности геоморфологического и топографического положения укреплений, их хронология и этнокультурная принадлежность, устройство способа защищённого водоснабжения, особенности материальной культуры и историческая судьба населения отдельного историко-социального племенного организма. В виде дополнения к работе представлен реестр улочных городищ Южного Побужья, подготовленный автором.

К л ю ч е в ы е с л о в а: городище, топография, планиграфия, фортификация, укрепления, поселки, культурный слой, материальная культура, улицы, Южный Буг, Древняя Русь.

ULICHES' HILL-FORTS IN BUH RIVER MIDDLE REGION

The work proposed to the readers' attention was written by M.P. Kuchera in 1998, 30 years after he accomplished the archaeological exploration of the ancient hill-forts on the middle course of the Southern Buh River. Typescript and illustrations of the article were stored in the researcher's personal papers and were found by the colleagues of the Department of Ancient Rus and Mediaeval Archaeology after he died. This article is one of two non-published works of the author.

Discussed in the article are the hill-forts of the period from the 9th to the 11th centuries concentrated in the middle course of the Southern Buh River, which most researchers identify with the annalistic Uliches. The author analysed the features of the geomorphological and topographical position of the fortifications, their chronological and ethno-cultural affiliation, the structure of protected water supply system, the material culture's peculiarities and the historical fate of the population of a separate historical and social tribal organism. Attached to the article is the registry of the Uliches' hill-forts at the Southern Buh area prepared by the author.

Key words: hill-fort, topography, planigraphy, fortification, defence, settlement, cultural layer, material culture, the Uliches, Southern Buh, Ancient Rus.

References

- Antonovich V.B. Arkheologicheskaja karta Kyivskoi gubernii (Prilozhenie k XV t. «Drevnosti»). Moskva: Tipografija M.G. Volchaninova, 1895.
- Artamonov M.I. Arkheologicheskie pamiatniki Yuzhnoi Podolii (Po materialam Yu. Podolskoi ekspeditsii 1946 g.). *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1946/12.
- Artamonov M.I. Arkheologicheskie issledovaniia v Podolii v 1947 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1947/13.
- Artamonov M. Pivdenноподільська експедиція (Poperednie povidomlennia). *Arkheolohichni pamiatky URSSR*, 1949, vol. I., pp. 257-262.
- Berezovets D.T. Rozvidka u verkhivakh Pivdennoho Buhu. *Arkheolohichni pamiatky URSSR*, 1952, vol. III, pp. 207-219.
- Biliashivskiy M.T. Doslidy na horodyshchi bilia s. Borysivky Lynetskoho raionu (Lypovetskoho povitu) na Kyivshchyni [teper Vinnyts. obl.]. *Kоротке zvidomlennia Vseukrainskoho arkeolohichnoho komitetu za 1925 rik*, Kyiv, 1926, pp. 67-71.
- Guldmann V.K. Pamiatniki stariny v Podolii: Materialy dlia sostavleniia arkheologicheskoi karty Podolskoi gubernii, Kamenets-Podolsk, 1901.
- Khavliuk P.I. Drevnioruski horodyshcha na Pivdennomu Buzi. *V.I. Bidzilia (Ed.) Sloviano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, 1969, pp. 156-174.
- Khavliuk P.I. Zvit pro rozkopky pizniozarubynetskoho poselennia Rakhny, Haisynskoho r-nu, ta Ulytskoho horodyshcha X-XI st. bilia s. Sazhky, Nemyrivskoho r-nu, Vinnytskoi obl. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1970/75.
- Khavliuk P.I. Zemlia ulychiv X-XI stolit. *Materialy tretioi Podolskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Lviv: Kameniar, 1970, pp. 134-136.
- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro arkeolohichni doslidzhennia na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspeditsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu v 1971 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1971/70.
- Khavliuk P.I. Ulichskoie gorodishche X-XI vv. u s. Sazhky na Vinnichine. *Arkheologicheskie otkrytiia 1970 goda*. Moskva: Nauka, 1971, p. 294.
- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro rozkopky arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia u 1972 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1972/78.
- Khavliuk P.I. Materialy iz gorodishch ulichei na Yuzhnom Buge. *Arkheologicheskie otkrytiia 1971 goda*. Moskva: Nauka, 1972, pp. 380-381.

- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu 1973 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1973/82.
- Khavliuk P.I. Zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu v 1974 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1974/86.
- Khavliuk P.I. Zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1975/35.
- Khavliuk P.I. Basein Pivdennoho Buhu. Kultura skhidnykh slovian druhoi polovyny I tysiacholittia n.e. *Arkheolohiia Ukrainiskoi RSR. vol. 3.: V.P. Dovzhenok (Ed.) Rannioslovianskyi ta davnoruskyi periody*. Kyiv: Naukova dumka, 1975, pp. 113-119.
- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu v 1976 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1976/103.
- Khavliuk P.I. Issledovaniia Yuzhnobugskoi ekspeditsyi. *Arkheologicheskie otkrytiia 1975 goda*. Moskva: Nauka, 1976, pp. 400-401.
- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu v 1977 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1977/76.
- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu v 1978 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1978/54.
- Khavliuk P.I. Issledovaniie slavianskikh pamiatnikov na Yuzhnom Buge. *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 goda*. Moskva: Nauka, 1978, pp. 394-395.
- Khavliuk P.I. Horodyshche Chervone. *Arkheologicheskie otkrytiia 1980 goda*. Moskva: Nauka, 1981, p. 316.
- Khavliuk P.I. Horodyshche ulychiv na Nemyrivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 roku*. Lutsk: Nadstyria, 1993, pp. 124-126.
- Khavliuk P.I., Zhurakovskii B.S. Issledovaniia v Vinnitskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1972 goda*. Moskva: Nauka, 1973, pp. 342-344.
- Korzukhina G.F. Russkie klady IX-XIII vv. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1954.
- Kuchera M.P., Yura R.O. Obstezhennia horodyshch i zamchysch na Podilli. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.* Kyiv: Naukova dumka, 1972, iss. IV, pp. 382-386.
- Kuchera M.P., Yura R.O. Zvit pro robotu Podilskoho rozvidzahanu 1969 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1969/36.
- Linka-Heppener N. Kopylivskiy skarb. *Arkheolohiia*, 1948, vol. II, pp. 182-191.
- Novgorodskaiia pervaiia letopis starshego i mladshhego izvodov (Ed. by A.N. Nasonov). Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1950.
- Rybakov B.A. Ulichy (Istoriko-geograficheskie zametki). *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 1951, iss. 35, pp. 3-17.
- Svedeniia 1873 g. o gorodishchakh i kurganakh. *Zapiski Imperatorskogo Russkogo arkeologicheskogo obshchestva. Novaia seriia*. Sankt-Peterburg: Tipografiia I.N. Skorokhodova, 1896, vol. 8, iss. 1/2, pp. 237-312.
- Setsynskii Ye.I. Arkheologicheskaia karta Podolskoi gubernii. *P.S. Uvarova S.S. Slutskii (Eds.) Trudy XI Arkheologicheskogo siezda v Kyive*. Moskva: Tipografiia G. Lissnera i A. Geshelia, 1901, vol. I, pp. 197-354.

Післямова

Машинописний текст та ілюстрації пропонуваної читачу роботи М.П. Кучери зберігалися в особистих паперах дослідника й були знайдені співробітниками відділу давньоруської та середньовічної археології після смерті вченого. Ця стаття була одним із двох не надрукованих творів автора (інша — робота про новітні дослідження в Суботові — була опублікована в ювілейній збірці відділу у 2008 р. (Кучера 2008)).

Ця робота написана у 1998 р., фактично через 30 років після здійсненої вченим розвідки подільських городищ у 1969 р. Відомо, що М.П. Кучера особисто обстежив 27 городищ у середній те-

чії Південного Бугу (з 52 відомих у цьому регіоні укріплень). 22 з обстежених пам'яток були ототоженені дослідником з городищами улочів IX—XI ст., біля однієї пам'ятки він виявив поселення XII—XIII ст. Також під час розвідки М.П. Кучера відвідав і описав низку місцевих середньовічних замків і замків (Кучера, Юра 1972).

Того ж року вийшла друком відома стаття про улочські городища (Хавлюк 1969). Автор цієї роботи, П.І. Хавлюк, брав активну участь і допомагав у проведенні розвідки М.П. Кучери. У 1960—1970 рр. П.І. Хавлюком були проведені результативні розкопки на кількох городищах

уличів, які дали цікавий і змістовний матеріал, що дозволить прояснити найбільш важливі й актуальні питання ранньої давньоруської хронології, відносин з кочовиками, соціального, господарського, побутового устрою розвинених племінних суспільств і багато інших, гострозлободенних питань середньовічної археології.

Здійснені експедиційні дослідження 1969 р. дозволили Михайлу Петровичу сформувавши чітке особисте уявлення про найцікавіші особливості та ключові ознаки уличьких городищ і всієї унікальної локальної системи заселення. Ці основні риси М.П. Кучера сформулював також у спеціальному окремому підрозділі своєї потенційної докторської монографії про давньоруські городища, яка була підготовлена ним ще у 1980-х роках, але не з вини автора не була тоді опублікована і побачила світ, на превеликий жаль, лише після раптової смерті дослідника. Не дивлячись на наявність вже згаданої вище публікації П.І. Хавлюка, або, можливо, саме через її відомі суттєві недоліки, Михайло Петрович вважав необхідним спеціально звернутися до цієї проблеми. Фактично, мова в пропонованій статті йде про окремий, уличький тип городищ, особливості їх геоморфологічного та топографічного положення, устрій способу захищеного водопостачання, хронологію та етнокультурну приналежність, особливості матеріальної культури та історичну долю людності цього окремого історико-соціального племінного організму. Автор згадує про наявність біля уличьких городищ зі слабким культурним шаром численних, і, схоже, великих за площею давньоруських селищ. Проблема їх точної локалізації, обстеження та ретельної методично грамотної сучасної фіксації набуває з часом все більшої актуальності.

Майже одночасно з пропонованою статтею М.П. Кучери, й незалежно від неї, була написана розлога робота А.П. Томашевського, присвячена верифікації заплутаної інформації про численні слов'яно-руські пам'ятки середньої течії Південного Бугу та спробі поетапного комплексного просторового і палеоекологічного аналізу системи заселення уличького союзу племен після їх виходу з Середнього Подніпров'я. Ідея даної роботи, що сформувалася в 1988—1989 рр., була пов'язана з необхідністю порівняти розвиток, механізми та

особливості слов'яно-руського заселення і господарського природокористування сусідніх Східного Поділля і Східної Волині. Ця робота, закінчена у 1995 році, пролежала послідовно у двох нереалізованих виданнях, після чого була нарешті надрукована у другому та третьому випусках «Археологічних студій» в 2003 і 2008 рр. (Томашевський 2003; 2008).

Отже, на наш погляд, пропонована стаття М.П. Кучери є актуальною і сучасною, вона сьогодні привертає увагу сучасних дослідників, і головне — науковій молоді, до необхідності введення до повноцінного наукового обігу вже наявних об'ємних здобутих матеріалів уличького племінного союзу, а також вкрай актуальної нагальної необхідності проведення в цьому регіоні новітніх спеціальних досліджень і заходів для вивчення і збереження унікальної місцевої археологічної спадщини.

С.В. ПАВЛЕНКО, відділ давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ

А.П. ТОМАШЕВСЬКИЙ, відділ давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ

Кучера М.П. Замчище-садиба Б. Хмельницького в Суботові на Черкащині // Археологія і давня історія України. — 2010. — Вип. 1.: Проблеми давньоруської та середньовічної археології / Відп. ред. Г.Ю. Івакін. — С. 541—554.

Томашевський А.П. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — К.; Чернівці: Прут, 2003. — Вип. 2. — С. 132—160.

Томашевський А.П. Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — К.; Чернівці: Прут, 2008. — Вип. 3. — С. 169—179.

References

- KKuchera M.P. Zamchyshe-sadyba B. Khmelnytskoho v Subotovi na Cherkashchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2010, Vyp. 1. H.Yu. Ivakin (Ed.) *Problemy davnioruskoj ta seredniovichnoi arkheolohii*, pp. 541-554.
- Tomashevskiy A.P. Narys istorii ta ekolohii zaselennia Skhidnoho Podillia sloviano-ruskoj doby. *Arkheolohichni studii*, Kyiv; Chernivtsi: Prut, 2003, iss. 2, p. 132-160.
- Tomashevskiy A.P. Informatsiina osnova doslidzhennia istorii ta ekolohii zaselennia Skhidnoho Podillia sloviano-ruskoj doby. *Arkheolohichni studii*, Kyiv; Chernivtsi: Prut, 2008, iss. 3, pp. 169-179.

Надійшла 28.09.2017